

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Т. О. Щербань (Київ)

Історичні дослідження в Українському науковому товаристві (1907—1921 рр.)

Українське наукове товариство (УНТ) в Києві (1907—1921 рр.) було однією з перших (поряд з Науковим товариством ім. Шевченка у Львові) вільних асоціацій українських учених, яка багато зробила для їх організаційного згуртування у передреволюційні роки і становлення в Україні основних напрямів наукової діяльності. УНТ виникло й розвивалося у надзвичайно складний період вітчизняної історії, що характеризувався не тільки великими суспільно-політичними потрясіннями, а й кардинальними змінами в системі організації науки в Росії та Україні. Товариство, що являло собою досить своєрідну структуру, стало предтечею багатьох наукових, просвітницьких, навчальних і культурних закладів. За короткий час (півтора десятка років) його секції, незважаючи на вкрай тяжкі умови, внесли вагомий вклад у створення підвалин української науки та культури. В післяреволюційний період, маючи у своєму розпорядженні значний науковий потенціал і власну програму досліджень, товариство завдяки відносній автономності від бюрократичного державного й партійного апарату могло стати альтернативною Української Академії наук. На жаль, у 1921 р. воно було ліквідоване, а його секції ввійшли до складу УАН.

Автор цієї статті ставила своїм завданням розглянути, як, зокрема, здійснювалися в УНТ історичні дослідження, що займали в його діяльності значне місце.

Уже в статуті товариства було чітко окреслено проблематику досліджень у галузі історії України¹. 14 вересня 1907 р. перші загальні збори УНТ ухвалили приступити до формування трьох наукових секцій. Першою з них названо історичну. Її завдання сформульовано так: «Для історії з політичними науками, археології, етнографії, історії штуки (мистецтва.— Т. Щ.), права, економіки — взагалі і особливо для історії України: її археології, етнології і т. д.»². До складу секції тоді ввійшли М. Грушевський (голова), В. Щербина, А. Яковлів, В. Антонович, А. Берло, М. Біляшівський, О. Грушевський, В. Данилевич, І. Джиджора, І. Каманін, О. Левицький, Г. Павлуцький, Я. Шульгін. При секції було створено статистико-економічну комісію під головуванням О. Русова. До неї ввійшли також В. Кошовий, А. Яковлів, А. Ярошевич.

У перші роки діяльності Товариства тематика досліджень історичної секції охоплювала й етнографію. Відповідна комісія, що складалася з А. Шрамченка (голова), Д. Щербаківського, М. Грушевського, Л. Добровольського, О. Косач, О. Сластьона і М. Сумцова, займалася збиранням та опрацюванням етнографічних матеріалів. З цією метою організовувалися наукові експедиції та екскурсії. Про їх результати повідомлялося у виданнях УНТ. Зокрема, в 1914 р. вийшов у світ «Український етнографічний збірник».

Історична секція, очолювана засновником Українського наукового товариства — М. С. Грушевським, займала в ньому центральне місце і була найчисленнішою. Працювала вона дуже активно, хоча й нерівномірно, оскільки на її роботі позначалися бурхливі події того ча-

су: активні члени секції, зазнаючи переслідувань за політичну діяльність, змушені були емігрувати чи виїздити з Києва. Існувала й певна конкуренція з боку Наукового товариства ім. Шевченка, у виданнях якого в дореволюційний період вміщувалося чимало праць членів УНТ. І все ж творчий доробок історичної секції, зосереджений у виданнях київського товариства, становить безсумнівний інтерес.

Коло питань, якими займалася історична секція УНТ, було досить широке. На основі використання великої кількості архівних матеріалів учені висвітлювали важливі події в історії України й аналізували їх вплив на її дальший розвиток. Зокрема, Б. Бучинський вивчав взаємовідносини руської церкви з Римом наприкінці XV — на початку XVI ст. В обширній праці, присвяченій цьому питанню, він розкрив причини, які зумовлювали прагнення католицької церкви в Литовському князівстві і на руських землях, що перебували під Польською державою, до об'єднання і проаналізував позицію Київської метрополії щодо литовського уряду³.

Уточненню деяких фактів біографії Богдана Хмельницького присвятив свою статтю І. Каманін⁴. В ній він спростував загальноприйнятую в той час версію про нібито польське походження гетьмана і відніс його до роду заможного київського міщанина хліботорговця Богдана Петровича Хмеля, який, на думку І. Каманіна, доводився братом батькові Б. Хмельницького — чигиринському сотнику Михайлові Хмелю. Вчений вважав, що останній помер задовго до 1619 р. Про сотника жінку відомо лише те, що останні роки життя вона провела у Михайлівському монастирі, який тоді називався Іоанно-Богословським.

Одним з напрямів діяльності М. Грушевського було дослідження передісторії та історії Гетьманщини. У першій половині XVII ст. українські переселенці нерідко знаходили пристановище у прикордонних московських містах. При цьому вони змушені були миритися з дріб'язковою регламентацією місцевої адміністрації. У зв'язку з цим гетьман Яків Острянин звернувся влітку 1638 р. до царського уряду з проханням дозволити його полку оселитися на Чугуївському городищі, за лінією московських укріплень. Натомість Я. Острянин брав на себе зобов'язання не турбувати надалі московський уряд зверненнями про підтримку та допомогу. Цей важливий історичний факт і дальший розвиток подій дістали детальне висвітлення у праці М. Грушевського «До історії Остряниної еміграції: Постриження вдови Острянина в Москві» (1914 р.). Швидкий розвиток заможних козацьких поселень, писав М. Грушевський, супроводжувався, однак, постійними конфліктами між козаками та Острянином. Роздратовані лояльним ставленням гетьмана до московського уряду, козаки підняли 26 квітня 1641 р. бунт і вбили його. «...Вихід Острянина, — писав М. Грушевський, — став для московського правительства прецедентом не тільки для приймання пізніших козацьких партій, що виходили й осідали «за чертою» по 1649 р., але й для пропозиції, зробленої Богданові Хмельницькому, — аби він з усім Військом Запорозьким вийшов на московські землі...»⁵.

Згаданий історичний факт учений розцінював як один з епізодів «...приноровлення» наших людей до московської обстановки, до московських вимог і порядків, до московської ласки — того довгого процесу, що, зачавшись геть перед прилученням України за Богдана, привів українське громадянство на ті сумні позиції, на яких опинилось воно в епоху упадку і розкладу гетьманщини»⁶.

Ця тема дістала продовження в іншій праці М. Грушевського — «Український рух на схід: Розселення за московською границею до 1648 р.» (1914 р.). На той час еміграція українського населення за польсько-московський кордон ще не дістала належної оцінки з боку істориків і тому не використовувалася ними як один з факторів, без якого загальне розуміння історичного процесу розвитку України було неповним. М. Грушевський своєю працею заповнив цю прогалину.

Розчарувавшись наприкінці XVI ст. у співробітництві з польським режимом, український народ почав шукати щастя на окраїнах Речі Посполитої. Однак наближення українських поселенців до московського кордону не рятувало їх від польських аристократів, які йшли за ними зі своїми вимогами та претензіями. Все це ще більше стимулювало українську еміграцію. Спочатку повільно й нелегально заселялася Слобожанщина. У 1638 р. Яків Острянин дістав офіційний дозвіл московського уряду оселитися на р. Дінці й був прийнятий разом зі своїми людьми «під царську руку», що підготувало ґрунт для подальшої масової еміграції українців.

Позитивна роль цього явища полягала, за М. Грушевським, у підготовці українських військових формувань, здатних взяти участь у великому народно-визвольному русі. Водночас історик вказав і на негативне значення еміграції, зокрема, на той згубний вплив, який вона справила на формування психології української людності. Проклавши шлях на схід і набувши певного досвіду переселення на відносно безпечні території, український народ при перших же невдачах Визвольної війни середини XVII ст. не виявив належної стійкості. «Народний рух,— робить остаточний висновок М. Грушевський,— не дійшов до повної інтенсивності, бо еміграція відкрила інший вихід, і народна енергія пішла в сторону меншого супротивлення... Справа самостійності України була вбита за ціну її територіального розширення. Справа прилучення України до Москви і пізніших компромісів з Польщею й Московщиною до певної міри була вже пересуджена отсим еміграційним рухом...»⁷.

Угоді, підписаній між Україною та Польщею в 1658 р., присвячена стаття М. Стадника «Гадяцька унія» (1910 р.). Цим документом передбачалося приєднання українських земель до Речі Посполитої на умовах певної автономії. Розглядаючи даний політичний акт, М. Стадник зосередив свою увагу на дипломатичних стосунках між Україною та Польщею, починаючи з часів гетьманства Б. Хмельницького. Він висвітлив також діяльність гетьмана І. Виговського, справою життя якого було укладення Гадяцького договору. У статті наводяться витяги з документів, що свідчать про негативне ставлення І. Виговського до надмірної залежності України від Московської держави та про готовність його йти назустріч пропозиціям Польщі про мирне й добровільне об'єднання⁸.

Цікава передісторія надрукованої в 1911 р. статті М. Василенка «Г. Н. Теплов і його «Записка о непорядках в Малороссии». Ще в 1857 р. П. Куліш у другому томі «Записок о Южной Руси» опублікував записку Г. Н. Теплова «О непорядках, которые происходят от злоупотребления прав и обыкновений, грамотами подтвержденных Малороссии». Цей документ викликав неоднозначну реакцію вчених. Якщо П. Куліш і М. Костомаров, котрі розглядали Гетьманщину як розсадник усіляких пороків, вбачали в Г. Теплові майже героя, то М. Рігельман і М. Максимович висловили цілком протилежне ставлення до його особи. Вони вважали, що складена ним «Записка» містить явно тенденційне висвітлення фактів, нерідко, до того ж, свідомо спотворених.

Як з'ясувалося, опублікований П. Кулішем документ являв собою другу частину «Записки» Теплова, повний текст якої і був обнародований М. Василенком. Автор публікації подав у ній детальний нарис життя й діяльності Теплова, де об'єктивно оцінив безмежний вплив цієї обдарованої й освіченої та водночас і глибоко аморальної людини на діяльність гетьмана К. Розумовського. Виявивши у згаданій «Записці» масу грубих історичних помилок і неточностей, М. Василенко довів, що цей документ не може служити джерелом для вивчення становища України в 1750—1760 рр. Цінність її, наголошував дослідник,— в іншому: «Вона допомогла уґрунтуванню того тенденційного бюрокра-

тичного погляду на Україну, який, врешті, привів до знищення автономного малоросійського устрою, до знищення переходів селянства і до його закріпощення і до заведення російських порядків... В історії знищення автономії Малоросії вона відіграла свою роль»⁹.

Після розгрому Запорізької Січі генералом Текелієм частина козаків залишилася вірною російському урядові, а частина, незадоволена акцією царизму, втекла до Туреччини, де заснувала Задунайську Січ, яка існувала аж до 1828 р. Доля запорожців, що залишилися в межах Російської держави, ретельно досліджена вченими й досить повно висвітлена в літературі. Маловивчена на початку ХХ ст. історія Задунайської Січі висвітлюється у статті В. Степового (1914 р.). Широко використавши невідомі раніше архівні матеріали, автор зібрав дані, що свідчать про наміри російського уряду повернути цю частину запорожців на батьківщину. Навесні 1778 р. для ознайомлення з їхнім становищем підполковник І. Синельников направив за Буг своїх посланців — Д. Тимківського та К. Мошенського, звіт яких навів у своїй публікації В. Степовий. У документі зазначалося, що в тій місцевості («на очаківському боці») знайшли пристановище близько 4 тис. запорожців, і ніхто з них не збирається повертатися назад, оскільки очаківський паша ставиться до них надзвичайно прихильно. Система організації козацької колонії нагадувала порядки колишньої Січі¹⁰.

Аналізові причин і рушійних сил досить помітного за своїми масштабами антикріпосницького руху середини ХІХ ст. на Київщині присвятив свою статтю «З київської «козаччини» 1855 року» Л. Добровольський. Характерними рисами цього руху було те, що його учасники, обстоюючи свої права, орієнтувалися на соціально-економічні ідеали, притаманні колишньому українському козацтву, а також різко негативне ставлення до духовенства, яке підтримувало кріпосний режим¹¹.

І. Стешенко та О. Грушевський вивчали історію формування перших українських гуртків та організацій, що стояли на демократичних позиціях. Свого роду відправною точкою тут була діяльність Кирило-Мефодіївського братства, що об'єднувало українських інтелігентів, які вважали кінцевою своєю метою духовне й політичне об'єднання слов'янських народів на основі цілковитої рівності. Ідеї, що їх сповідували члени братства, справили значний вплив на погляди їх наступників. У статті «Українські шестидесятники» (1908 р.) І. Стешенко, зокрема, детально проаналізував погляди українофілів цього періоду на шляхи дальшого розвитку України. Ідеалізація народу, відсутність чітко сформульованої економічної програми, обмеженість у поглядах на перспективи народної освіти, пристосування православно-християнських критеріїв до вироблення сучасних моральних норм — такі, на думку автора названої розвідки, головні недоліки філософії українських шестидесятників¹².

О. Грушевський у статті «Нові матеріали до біографії Костомарова» (1908 р.) виділив основні моменти в розвитку слов'янофільства: «...Первісний науковий і літературний інтерес; далі — розцвіт ідеї слов'янського єднання та братерства; нарешті, політичні тенденції московського слов'янофільства»¹³. Останні, на думку О. Грушевського, містилися в собі загрозу відвертого конфлікту між московськими та українськими слов'янофілами, які за допомогою «далекої північної держави» тільки прагнули забезпечити вільний культурний розвиток решти слов'янства. Тим часом московські слов'янофіли виступали за приєднання слов'янських народів до Російської імперії та підпорядкування їх умовам державного й політичного життя Росії.

Як зазначав О. Грушевський, особливість поглядів українських слов'янофілів полягала в тому, що вони, на відміну від московських, виступали за федеративний державний устрій та за проведення комплексу реформ. Крім того, характерними рисами кирило-мефодіївців

учений вважав близькість цих людей до євангельських заповідей, розглядуваних ними як основа майбутнього слов'янського союзу, а також майже містичне значення, що його вони надавали Києву як культурному центрові українського народу.

В наступні роки О. Грушевський продовжував розробляти цю тематику. Так, глибоко дослідивши обширне листування кирило-мефодіївців, він у статті «З настроїв та думок Кирило-Мефодіївського братства» (1914 р.) детально охарактеризував їх політичний та національний світогляд¹⁴. Крім того, вчений опублікував записку Василя Білозерського «З ідеології кирило-мефодіївців» (1914 р.), яка містила розроблену членами товариства програму діяльності української інтелігенції, яку «братчикам» реалізувати не вдалося.

Тематика, пов'язана з історією народного права, розроблялася в рамках історичної секції О. Левицьким, М. Василенком, М. Грушевським та ін. Зокрема, О. Левицький опублікував у 1908 р. статтю «Невінчані шлюби на Україні в XVI—XVII ст.». Наприкінці XI ст. на Русі, писав він, церковний обряд одруження у народному розумінні був привілеєм князів і бояр, на відміну від простих людей, які відзначали шлюби по своїх домівках піснями й танцями. Подібне ставлення до акту одруження зберігалось і в Україні аж до початку XVII ст. Та й після цього церковне вінчання не було в народному сприйнятті фактом встановлення шлюбних відносин, і тільки народне гуляння — «весілля» — свідчило про те, що шлюб відбувся. Церковний обряд і «весілля» тоді нерідко проводилися у різний час. Така традиція йшла врозрід з основними релігійними положеннями. Тому в 1744 р. Синод видав указ, відповідно до якого всі священники були зобов'язані брати з молодят розписку про те, що вони, повінчавшись, почнуть подружнє життя, не чекаючи весілля. Результатом цього указу, писав О. Левицький, стало проведення весіль в один день з вінчаннями і таким чином закріплення за цим церковним обрядом офіційного акту одруження¹⁵.

Іншому аспектові даного питання — порядку розривання шлюбних відносин у давній Україні — присвячена його стаття «Шлюбна розлука в Гетьманщині в XVIII ст.» (1914 р.), надрукована під псевдонімом «Л. Орленко». В ній показано, що протягом тривалого часу шлюб в Україні укладався на основі добровільної згоди двох людей і в будь-який момент міг бути розірваний у зв'язку з небажанням бодай одного з подружжя жити спільно. Незважаючи на те, що таке розривання шлюбів ішло врозрід з церковними канонами, світські урядники та місцеве українське духовенство, як правило, не чинили перешкод розлученням за старовинними народними звичаями. І лише із запровадженням Синоду та проведенням у XVIII ст. реформи православної церкви на основі духовного регламенту було покладено край вільному волевиявленню людей при укладанні та розриванні шлюбів¹⁶.

У 1915 р. М. Грушевський опублікував статтю «Нові гіпотези з історії староруського права». Її поява була пов'язана з виходом у світ першого тому монографії німецького професора Геца, який зробив спробу переглянути традиційне й усталене у відповідних університетських курсах трактування правового законодавства давньої Русі, реконструювати його на нових принципах. У своїй праці німецький вчений спинився на найбільш ранній редакції запису правових норм, який відноситься до часів князювання Ярослава Мудрого. Висловлені Гецом гіпотези й міркування викликали багато критичних відгуків і оцінок. Аналізові різних аспектів еволюції юридичного законодавства Київської Русі, висвітлених у 1-му томі згаданої монографії, й була присвячена публікація М. Грушевського¹⁷.

У 1917 р. після тривалої перерви, викликані війною, знову почав виходити в світ журнал «Україна». У відновленому виданні було надруковано й працю М. Грушевського «Велика, Мала і Біла Русь». Вчений зауважив, що дана термінологічна формула вперше трапляється

в документах часів царювання Олексія Михайловича, а саме в 1655 р. Історія її появи така. У XIV ст. в зв'язку з поділом Київської митрополії і відокремленням від неї митрополії Галицької остання дістала назву «Мала Русь», на відміну від «всєя Русі», традиційно пов'язаної з Києвом. Протягом XIV ст. термін «Мала Русь» не встиг остаточно викристалізуватися і в XV ст. практично вийшов із вжитку. З'явився він знову, коли київські митрополити зав'язали стосунки з московським урядом і в своїх листах іменували себе митрополитами «Малої Русі» — «Малоросії». В архівав російського уряду М. Грушевський виявив у звернутому до московських послів привітанні, виголошеному переяславським протопопом у зв'язку з прийняттям України під царську руку, титул «всєя Великия и Малыя России самодержец». При цьому під назвою «Мала Росія» малася на увазі не лише козацька Україна, а й усі українські та білоруські землі.

Назва «Біла Русь» увійшла у формулу «трьох руських народностей» дещо пізніше і, за переконанням М. Грушевського, не як свідчення її етнографічної особливості, а насамперед для означення регіону в Литовському князівстві, що мав відмінний від Гетьманщини політичний лад. Таким чином під «Малою Росією» почала розумітися українська Гетьманщина, а під «Білою Росією» — білоруські землі Наддніпрянщини. У своїй статті М. Грушевський довів, що назва «Біла Русь» сформувалася під суто політичним впливом, а вже згодом набула національно-етнічного характеру¹⁸.

При історичній секції Українського наукового товариства працювала, як уже зазначалося, статистико-економічна комісія. Використовуючи результати Всеросійського перепису населення 1897 р., один з її членів — О. Русов — зробив розрахунок кількісних показників професійної зайнятості українців у розрізі ряду губерній. На основі великої кількості статистичної інформації він дійшов висновку, що 88 відсотків українського населення було зайнято у сфері виробництва зернових культур¹⁹.

Продовжила започаткований О. Русовим цикл наукових праць з аналізу даних перепису 1897 р. О. Корольова. У своєму статистико-демографічному нарисі вона подала відомості про розселення українців відповідно до різних вікових груп на території ряду губерній, визначила їх питому вагу в загальній кількості населення у містах, сільській місцевості та по губерніях у цілому²⁰.

У 1912—1913 рр. у «Записках Українського наукового товариства» публікувався статистико-економічний нарис М. Порша «Робітництво України», в якому детально розглядалося економічне становище краю на різних історичних етапах, наводилися дані про динаміку зростання окремих галузей промисловості та сільського господарства в різних регіонах України, аналізувалися причини, що гальмували їх розвиток²¹.

Порівняльному аналізу соціально-економічного становища західної та східної частин України в XVII ст. присвячена стаття М. Грушевського «Господарство польського магната на Задніпров'ю перед Хмельниччиною» (1908 р.). В досліджуваній автором період у Східній Україні переважало велике землеволодіння. Польською історіографією це явище трактувалося позитивно. Її представники відзначали, що капіталовкладення польських магнатів сприяли господарському освоєнню обширних територій, які раніше пустували, впровадженню більш прогресивних методів ведення господарства. Польські поміщики нібито забезпечували захист українського населення від татарських набігів, а польська інтелігенція справляла благотворний вплив на розвиток української культури.

У своїй статті М. Грушевський навів ще й іншу точку зору з цього питання. В українській історичній літературі вказувалося, що відсіч татарським набігам здійснювалася силами місцевого населення, що

польські землевласники по-хижацькому нищили природні багатства краю і користувалися плодами діяльності українського селянства, а польська еліта деформувала українську культуру.

Щоб внести ясність у питання про соціально-економічне становище України, М. Грушевський звернувся до архівних матеріалів, зокрема, до орендного контракту польського гетьмана Станіслава Конєцького з орендарем-шляхтичем Мартином Длуським, підписаного в 1643 р. Цей документ, опублікований М. Грушевським, красномовно свідчив про необмежені права на землю та місцеве населення, узурповані державою і передані польській шляхті. З нього ставало очевидним, якою нещадною була експлуатація польськими магнатами селянських господарств і природних багатств України. В той же час становище її західної і східної частин істотно різнилося. Якщо в Західній Україні народ був повністю придушений безправ'ям і злиднями й практично вже не міг чинити ніякого опору колонізаторам, то на сході, живучи в набагато кращих умовах, населення при найменшій спробі ущемити його права підіймало заворушення і повстання. Меншу ступінь закріпачення селян Східної України М. Грушевський пояснював насамперед слабкістю у цьому регіоні польської аристократії, нерозвинутістю державного апарату, відсутністю значного контингенту військ для придушення визвольного руху, тимчасовим характером перебування польських магнатів у своїх помістях²².

В архівах збереглося дуже мало матеріалів з економічної історії Південно-Західного краю. Дані офіційної статистики з цього питання також були дуже скупими. Водночас на початку ХХ ст. існувало чимало описів великих приватних помість, де містилися відомості про економічні та природні умови, в яких розвивалися господарства цього регіону, про організацію в них праці, способи обробітку ґрунту, про вирощувані культури чи худобу, прибутки чи збитки. А. Ярошевич у статті «Опис маєтків як джерело по економіці Південно-Західного краю» (1909 р.) проаналізував можливості цього роду праць для вивчення соціально-економічного становища великих регіонів і з'ясування деяких загальних проблем, характерних для держави в цілому²³.

Організацію дрібного землеволодіння на Полтавщині вивчав за матеріалами земського перепису 1900 р. С. Драгоманов. Розрахунки, проведені вченим, показали, що приватні земельні наділи до 50 десятин становили в губернії 61,6 % всіх посівних площ. Земельні угіддя, які перевищували 50 десятин і становили 38,4 % посівних площ, належали дворянам, духовенству, купцям, державі, як виняток — заможним козакам і надзвичайно рідко — селянам²⁴.

У 1911 р. побачила світ обширна праця М. Стасюка «Економічні відносини України до Великої Росії і Польщі». В ній учений навів дані про видобуток (виробництво), споживання, експорт та імпорт цілого ряду природних ресурсів, продукції галузей промисловості й сільсько-го господарства, обсяги залізничних перевезень. Автор встановив цілковиту аналогію в економічних відносинах України з Польщею та Росією. На його думку, залежність України від Росії мала не економічний, а переважно політичний характер. «Залежність Великої Росії від України зовсім не в тім, що Україна постачає їй продукти добуваючої і обробляючої промисловості, а головню в тім, що Україна є найбільший і найголовніший ринок для продуктів великороської обробляючої промисловості», — робить висновок М. Стасюк²⁵.

Розроблялася в рамках історичної секції УНТ й археологічна тематика. Зокрема, Л. Добровольський виступив ініціатором проведення в 1907—1908 рр. ряду експедицій, які ставили своїм завданням історико-топографічне обстеження околиць Києва праворуч Дніпра. Їх результатом стала стаття Л. Добровольського «Забуті межі давньої Київщини» (1908 р.), де описано рештки фортифікаційних укріплень, а також визначено їх приблизний вік²⁶.

К. Мельник-Антонович дослідила більш як 1500 відомих на той час городищ і виявила ряд нових. Однак, незважаючи на великий обсяг робіт, з певністю віднести всі городища до якоїсь епохи, встановити їх належність тому чи іншому народові, а також аргументовано довести саме призначення решток стародавніх споруд не вдалося. Цінність даної праці полягала насамперед у систематизації та детальному описі більшості городищ на території України²⁷.

Влітку 1908 р. в селі Мізині на Чернігівщині козак С. Кошель, копаючи у своєму дворі яму, знайшов велику кількість кісток мамонта. На місці знахідки членом історичної секції Ф. Вовком були проведені розкопки, які показали, що виявлено стоянку магаленської епохи²⁸.

Уже в дореволюційний період історична секція УНТ стала школою для багатьох українських учених. Фактично в її рамках почалася диференціація різноманітної гуманітарної проблематики, яка згодом в Українському науковому товаристві та Українській Академії наук оформилася в самостійні наукові напрями та установи: економічну й археологічну секції та секцію мистецтв УНТ, комісії УАН з вивчення звичаєвого права, соціально-політичних рухів та ін. На засіданнях історичної секції УНТ та в публікаціях її членів здебільшого розглядалися часткові питання. Водночас слід зауважити, що саме тут були вперше апробовані розробки М. Грушевського, що згодом ввійшли в його узагальнюючі праці. Підготовлений на багатій джерельній базі й опублікований у виданнях УНТ вагомий доробок історичної секції товариства, на жаль, не був належним чином використаний наступними поколіннями українських істориків. Тому він становить інтерес і для сучасних дослідників.

У післяреволюційний період склад історичної секції значно зріс: в 1920 р. кількість її членів досягла 70 чол. (щоправда, сюди входили й науковці, які працювали в галузі етнографії, юриспруденції, економіки, статистики, а також дослідники, що не жили в Києві, але мали праці з історії України)²⁹. Однак ритм діяльності секції значно знизився. Це було пов'язано з тим, що ряд відомих учених, і серед них М. Грушевський, взявши активну участь у політичних подіях в Україні, змушені були в роки швидкої зміни урядів і режимів емігрувати або відійти від дослідницької роботи. І все ж історична секція в 1918—1921 рр. продовжувала працювати, обмежуючись в основному проведенням засідань і заслуховуванням доповідей, оскільки можливості для публікації праць різко скоротилися. Ще однією формою і напрямом діяльності її членів стали зусилля, спрямовані на збереження історичних і культурних пам'яток, архівосховищ, бібліотек та приватних колекцій³⁰.

Історична секція виступила ініціатором структурної реформи Українського наукового товариства та постановки історичних досліджень у ньому. В січні 1920 р. президія секції подала раді УНТ доповідну записку з цього питання. В ній пропонувалося поділити товариство на два відділи — гуманітарний та природничонауковий, які б, у свою чергу, склалися із секцій. Президія секції мала об'єднувати членів цієї структурної одиниці та керувати її діяльністю, вести поточні справи, підтримувати зв'язки з радою товариства та представляти в ній секцію, скликати засідання і збори та забезпечувати втілення в життя рішень секції. Дослідна ж робота повинна була проводитися через комісії. Останні, відзначалося в записці, виступають «конкретними формами виявлення наукової роботи, не будучи різко... відокремлені одна від другої і замкнуті в своє вузьке життя. Комісії одбувають свої самостійні наукові і організаційні засідання, мають право самостійної з відома секції наукової ініціативи, але так само виконують доручення й вповнюють науковий план, намічений всією секцією»³¹.

В історичній секції, зокрема, передбачалося створити такі комісії: 1) археографічну (для підготовки та видання історичних пам'яток);

2) комісію для опису архівів та складання реєстрів архівних зібрань; 3) історико-бібліографічну (для підготовки довідників і покажчиків з української історичної бібліографії); 4) термінологічну (для розробки історичної термінології та номенклатури); 5) комісію з генеалогії та хронології; 6) лекційно-екскурсійну; 7) видавничу.

Реалізувати цей план в УНТ не вдалося, та він був прийнятий за основу при відновленні історичних досліджень в Академії наук після повернення з еміграції М. Грушевського.

Історична секція стала базою для формування в УНТ інших наукових напрямів і структурних підрозділів. Ще в 1912 р. було засновано етнографічну секцію. Після революції вона налічувала 25 членів і ставила своєю метою об'єднання та координацію всієї наукової роботи в галузі етнографії на Україні.

Після революції в УНТ виникло кілька нових секцій гуманітарного профілю. Серед них за ефективністю своєї роботи виділялася секція мистецтв. У заяві про необхідність її відкриття (29 серпня 1918 р.), поданій до ради УНТ, відомі вчені Г. Г. Павлуцький, Д. В. Антонович, В. Л. Модзалевський, Д. М. Щербаківський писали: «...Наукове товариство повинно звернути свою увагу на ... історію українського мистецтва, повинно відокремити для неї нову секцію і почати планомірні систематичні досліди та студії над українським мистецтвом»³². Секція мистецтв була створена 15 вересня 1918 р. і налічувала 33 члени (на 1 січня 1921 р. її склад збільшився до 39 членів і співробітників).

У грудні 1919 р. організувалася правничка секція, якою спочатку керував О. С. Грушевський, а потім Б. О. Кістяківський. Налічувала вона 20 чол.³³

У лютому 1920 р. рада УНТ заснувала археологічну секцію (голова — М. Ф. Біляшівський), яка мала широку програму розгортання відповідних досліджень в Україні. Роботу передбачалося проводити в таких комісіях: по створенню археологічних карт України, бібліографічної, термінологічної, по створенню українського археологічного словника, практичної археології, охорони пам'яток історії та культури, видавничої та екскурсійно-лекційної. Деякі з цих комісій почали функціонувати. При секції було відкрито Археологічний музей³⁴. У 1921 р. після ліквідації Українського наукового товариства секція ввійшла до складу Археологічної комісії при Всеукраїнській Академії наук (разом з етнографічною секцією та секцією мистецтв)³⁵.

З припиненням діяльності УНТ його історична секція, що мала значний науковий потенціал і багаті традиції, намагалася продовжувати роботу, регулярно проводячи засідання та орієнтуючи своїх членів на подальші архівні пошуки й активну участь у вдосконаленні викладання історії України у школах і вузах. Після повернення в 1924 р. з еміграції М. С. Грушевського та обрання його до ВУАН історична секція дістала новий імпульс для свого розвитку. При ній були організовані комісії з вивчення історії стародавнього Києва, Лівобережної та Слобідської України, Запорозжжя, Західної України. Підвищився рівень досліджень з історичної географії, економічної та соціальної історії, історії матеріальної культури, мистецтва, словесності, революційних рухів.

Історична секція координувала свою роботу з науково-дослідною кафедрою історії України ВУАН, яку очолював М. Грушевський. Це була єдина секція УНТ, яка продовжувала роботу до початку 30-х років. Припинила вона існування разом з іншими академічними підрозділами, де розроблялися питання української історії, етнографії, права, коли у Всеукраїнській Академії наук розгорнулася боротьба з будь-якими національними проявами.

У 1924—1930 рр. значною активністю відзначалася видавнича діяльність історичної секції. Зокрема, було опубліковано 6 книг видання «За сто літ», 6 томів «Наукового збірника історичної секції», 5 то-

мів праць цієї секції, надрукованих у «Записках історично-філологічного відділу» ВУАН, порайонні збірники (Київ, Чернігів), монографічні збірники, присвячені М. Костомарову та І. Джиджорі.

Особливе значення мало поновлення видання журналу «Україна» та перетворення його на справжній орган українознавства (як зазначалося на титульній сторінці). Він мав підзаголовок «Науковий трьохмісячник» (з 1925 р.—двомісячник). Цей журнал, як характеризував його відомий учений з української діаспори А. Жуковський, «виходив у Києві в 1914—1930 роках, з перервами 1915—16 і 1919—1923, за редакцією Михайла Грушевського у двох виданнях: 1914—18 як орган Українського наукового товариства в Києві і в 1924—30 — орган Історичної секції Всеукраїнської Академії наук. Всього вийшло 43 чисел, 7 — за першого періоду, книжками розміром 10 аркушів, тобто приблизно 1100 сторінок, і за другого, советського періоду, — 36 книг, розміром від 170 до 240 сторінок — 7080 сторінок, у загальному 8180 сторінок друку. Наприкінці 1930 року було надруковано 44 число, але його з розпорядження влади знищено»³⁶. Продовживши традиції «Киевской старины», журнал «Україна» став «...не тільки науковим журналом українознавства, він виконував загальнонаціональну, а навіть політичну роль»³⁷.

Підсумовуючи огляд діяльності історичної секції Українського наукового товариства, можна зробити висновок, що значення цього об'єднання істориків полягає в орієнтації на дослідження конкретних питань минулого українського народу, що на той час було надзвичайно актуальною справою; у формуванні національних кадрів істориків та створенні значної кількості різноматичних праць, опублікованих у виданнях товариства.

Михайло Грушевський завжди підкреслював наступність розвитку української науки від Острозької та Києво-Могилянської академії через Наукове товариство ім. Шевченка та Українське наукове товариство до розквіту українознавчих досліджень у Всеукраїнській Академії наук у 20-ті роки³⁸. Глибоке вивчення непростого шляху, яким ішов цей розвиток, — актуальне завдання сучасної історії науки.

¹ Центр. держ. іст. арх. України, ф. 414, оп. 635, спр. 667, ч. 2, арк. 13—28.

² Грушевський М. Українське наукове товариство в Києві й його видавництво // Записки Укр. наук. т-ва в Києві.— 1908.— Кн. 1.— С. 9.

³ Бучинський Б. Змагання до Унії руської церкви з Римом в роках 1498—1506 // Там же.— 1909.— Кн. 4.— С. 100—136; 1909.— Кн. 5.— С. 61—87.

⁴ Каманін І. Походження Богдана Хмельницького // Записки істор. і філол. секції Укр. наук. т-ва в Києві.— 1913.— Кн. 12.— С. 72—77.

⁵ Грушевський М. До історії Острияниної еміграції: Постриженне вдови Остриянина в Москві // Там же.— 1914.— Кн. 13.— С. 46.

⁶ Там же.— С. 47.

⁷ Грушевський М. Український рух на схід: Розселення за московською границею до 1648 р. // Україна.— 1914.— Кн. 1.— С. 53.

⁸ Стадник М. Гадяцька унія // Записки Укр. наук. т-ва в Києві.— 1910.— Кн. 7.— С. 65—85.

⁹ Василенко М. Г. Н. Теплов і його «Записка о неурядках в Малороссии» // Там же.— 1911.— Кн. 9.— С. 28.

¹⁰ Степовий В. До історії Задунайської Січі // Там же.— 1908.— Кн. 3.— С. 9—20.

¹¹ Добровольський Л. З київської «козаччини» 1855 року // Укр. наук. зб.— 1915.— С. 45—94.

¹² Стешенко І. Українські шестидесятники // Там же.— 1908.— Кн. 2.— С. 39—83.

¹³ Грушевський О. Нові матеріали до біографії Костомарова // Там же.— 1908.— Кн. 1.— С. 76.

¹⁴ Грушевський О. З настроїв та думок Кирило-Мефодіївського братства // Україна.— 1914.— Кн. 1.— С. 71—76.

¹⁵ Левицький О. Невінчані шлюби на Україні в XVI—XVII ст. // Записки Укр. наук. т-ва в Києві.— 1908.— Кн. 3.— С. 98—107.

¹⁶ Орленко Л. Шлюбна розлука в Гетьманщині в XVIII ст. // Україна.— 1914.— Кн. 4.— С. 11—24.

- ¹⁷ Грушевський М. Нові гіпотези з історії староруського права // Укр. наук. зб.— 1915.— С. 1—20.
- ¹⁸ Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь // Україна.— 1917.— Кн. 1—2.— С. 7—18.
- ¹⁹ Русов О. Про заняття українців по перепису 1897 р. // Записки Укр. наук. т-ва в Києві.— 1909.— Кн. 5.— С. 95—110.
- ²⁰ Корольова О. Поділ українського народу на групи дорослості по перепису 1897 року // Там же.— 1910.— Кн. 7.— С. 86—106.
- ²¹ Порш М. Робітництво України // Там же.— 1912.— Кн. 10.— С. 91—158; 1913.— Кн. 11.— С. 107—162; Кн. 12.— С. 131—158.
- ²² Грушевський М. Господарство польського магната на Задніпров'ю перед Хмельниччиною // Там же.— 1908.— Кн. 1.— С. 25—43.
- ²³ Ярошевич А. Опис маєтків як джерело по економіці Південно-Західного краю // Там же.— 1909.— Кн. 4.— С. 137—152.
- ²⁴ Драгоманов С. Дрібне землеволодіння на Полтавщині // Там же.— 1912.— Кн. 10.— С. 82—90.
- ²⁵ Стасюк М. Економічні відносини України до Великої Росії і Польщі // Там же.— 1911.— Кн. 9.— С. 119.
- ²⁶ Добровольський Л. Забуті межі давньої Київщини // Там же.— 1908.— Кн. 3.— С. 54—78.
- ²⁷ Мельник-Антонович К. Майданові городища на Україні // Там же.— С. 79—97.
- ²⁸ Вовк Ф. Палеонтологічні знахідки в с. Мізині на Чернігівщині // Там же.— 1909.— Кн. 4.— С. 90—99.
- ²⁹ Центр. наук. б-ка ім. Вернадського НАН України. Відділ рукописів, ф. X, спр. 31634, арк. 29—30 (далі — ЦНБ).
- ³⁰ Ернст Ф. Справи охорони пам'яток мистецтва й старовини у Києві // Зб. секції мистецтв.— К., 1921.— Вип. 1.— С. 148—158.
- ³¹ ЦНБ ім. Вернадського НАН України. Відділ рукописів. спр. 31633, арк. 27 зв.
- ³² Там же, спр. 31649, арк. 1—2 зв.
- ³³ Записка про життя правничої секції в 1919 р. // Там же, спр. 31661.
- ³⁴ Там же, спр. 31608.
- ³⁵ Археологічна комісія при Всеукраїнській Академії наук // Зб. секції мистецтв.— К., 1921.— Вип. 1.— С. 153.
- ³⁶ Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал «Україна» // Укр. історик.— 1986.— № 1—2.— С. 5—6.
- ³⁷ Домбровський О. Михайло Грушевський і київська наукова традиція // Там же.— 1986.— № 3—4.— С. 133—135.
- ³⁸ Див.: Грушевський М. Три Академії.— К., 1931.— 14 с.